

A szavak stilisztikai értékeléséről

A MNyR. I. szójelentéstani fejezete megkülönbözteti a szó „jelentéstartalmát” és „érzelmi velejáróját” (143), s ennek alapján beszél a szó teljes jelentéséről. „Ez a műszó a fogalmi jelentésen túl a valóságra vonatkoztatással hangulati értékkel stb. kapcsolatos képzeteket is önmagában foglalja” (145).

Ezzel a megjelöléssel a magyar nyelvtani rendszerezésbe végérvényesen bevonult, és polgárjogot nyert az a tétel, amely Wundt Gefühlstonja s főleg Bally stilisztikai munkássága óta a stíluskutatók számára annyira sem volt kétséges. Az tudniillik, hogy a nyelvi jelek nem pusztán logikai tartalmat tolmácsolnak, hanem a beszélő vagy író érzelmi, hangulati megnyilatkozásait is kifejezik. Ebből az alaptételből szükségszerűen következik, hogy amint megjelöljük a szavak, illetve más nyelvi jelek értelmi jelentését (fogalmi tartalmát) és jelentésváltozatait, sőt a jelentésnek finomabb árnyalatait, megállapítjuk hangsorának összetételét és sajátosságait, ugyanúgy vizsgálni lehet és kell a szó lényegéhez hozzá tartozó érzelmi velejáró vagy Zolnai Béla találó megjelölésével a szóhangulat különféle megjelenési formáit, értékének változásait is. Persze ehhez meg kell keresnünk azokat az objektív vagy legalábbis társadalmilag érvényes, tehát kollektív támpontokat és útjelzőket, amelyekhez mint viszonyítási alapokhoz hozzá mérhetjük a szóhangulat állandóan vibráló higanyszálának magassági fokát.

Hogy egy ilyen igényű és jellegű rendszerezés mindeddig nem jött létre, abban nyilván jelentős szerepe van egy a hangulati értékkel kapcsolatosan elterjedt felfogásnak. Annak tudniillik, hogy a hangulat nincs kötve az objektív valósághoz, a hangulatnak nincs tárgya, következésképp reálisan nem mérhető és nem értékelhető. (Így pl. VITÁNYI IVÁN: Valóság 1962.2:37). Ezzel a felfogással nem tudok egyetérteni. A hangulat nem valóság feletti jelenség, hanem éppen úgy hozzátartozik az emberi élethez, mint az érzés, élmény, képzelet, álom vagy bármely más, akár tudatos, akár ösztönös szellemi tevékenység, életmegnyilvánulás. A hangulat tehát beletartozik az emberi élet realitásába, a valóságból keletkezik és táplálkozik még akkor is, ha valóság-alapja nem mindig világos, ha a valóság és hangulat közti összefüggés nem közvetlen és egyszerű, hanem bonyolultan összetett.

A hangulat tehát nem önmagától és önmagáért létező ok, hanem a szellemi élet valamely megnyilvánulásából fakadó, azzal együttjáró következmény; többek között a beszédbeli megnyilvánulásokkal, nyelvi tényekkel együttjáró következmény is. Kétségtelen, hogy a hangulat nem objektív jellegű, hanem mindenkor egyénhez kötött. A szóhangulat (vagyis inkább a nyelvi jelhez fűződő hangulat) meg kétszeresen is szubjektív, nemcsak a beszélő, hanem a hallgató egyéniségétől, valósághoz való viszonyától is függ. Ámde ugyanez

a kétoldalúan szubjektív jelleg megvan a nyelvi jel logikai értelmezésében, fogalmi tartalmában, általában a beszéd egészében is. Megvan még akkor is, ha az ún. egyjelentésű szavakra gondolunk, amelyek a beszélő és hallgató számára ugyanazt a fogalmat jelölik. De ez az azonos jelölés — mint közismert — csak egy bizonyos szociális körben egy kisebb vagy nagyobb nyelvközösségen belül érvényes a beszélők és hallgatók kollektív megállapodása, illetve a jelentés hagyományos átruházása alapján. Ez az azonos jelentés azonban a felhasználásban, vagyis a nyelvi jel alapvető funkciójának: a jelölésnek teljesítése közben különböző módosulásokon mehet át, s ezáltal a jelentés kollektív értelmezése könnyen labilissá válhat. Más kérdés, hogy lehetséges és helyes-e a jelentés és jelölés különválasztása, amint erre többen (pl. HJELMSLEV, GARDINER, ANTAL) kísérletet tesznek. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy sem a jelentés, sem a jelölés nem létezhet önmagában, mindkettő egyazon valóságnak, a nyelvi jelnek más-más aspektusú, de egymástól elválaszthatatlan függvénye, a jelölés csak jelentéssel bíró nyelvi jel által történhet, a jelentés viszont a jelölésnek, illetve jelöléseknek, mégpedig azonos vagy hasonló jelöléseknek alapján történt elvonás eredménye, akkor ebből az következik, hogy a jelentésnek van egy sztatikus, általában jól körülhatárolható, értelmezhető magva, amely azonban a felhasználás, tehát a jelölés során dinamikussá válik, rugalmasan tágulhat vagy összeszűkülhet (vö. alapjelentés — alkalmi jelentés). A nyelvi jelnek ebből a kettős: 1. jelentéssel bíró, 2. jelölő képességéből és dinamikusan harmonizáló jellegéből érthető az a két, látszólag éles ellentétben álló felfogás, amelyeknek egyike azt vallja, hogy egy szó jelentése elméletileg minden egyes felhasználásban más és más, tehát a jelentés annyiféle, ahány felhasználásban a szó (nyelvi jel) előfordul. (Így WALPOLE, *Semantics* 1941. 35); a másik szélsőséges álláspont szerint, ha a szó jelentése nem pontosan ugyanaz, akkor csupán hangalaki egyezésről, homonimákról lehet beszélni, valójában megannyi külön szót (morfémát) kell megkülönböztetnünk. (Így a WALPOLET idéző és cáfoló ANTAL, *A magyar esetrendszer* 1961. 24.)

A nyelvi valóság világosan megmutatja, hogy a nyelvi jel jelentése a jelölés funkciójában bizonyos hullámváltozásnak van kitéve. Innen a mindennapi beszéd gyakori félreértése vagy a költői nyelvnek számos olyan dilemmája, mint pl. a „Szabad-e sírni a Kárpátok alatt” verssor *sírni* szavának többféle értelmezhetősége (‘könnyezni, zokogni, panaszkodni, jajgatni’ stb.); nem is említve az ún. költői képek értelmezésének sokféleségét.

A jelentés és jelölés elkülönítése azért sem lehetséges, mert a jelentés azonosságát vagy különbségét mindig csak a jelölésnek egyes konkrét, szinkron eseteiben állapíthatjuk meg a jelölések diakronikája pedig gyakran maga után vonhatja a jelentés megváltozását is (vö. a jelentésváltozásnak olyan közismert eseteit, mint *lábás, proletár, trágyáz* stb.). A jelentésnek a jelölés során bekövetkező, imént említett hullámváltozása s ezzel együtt gyakori elhomályosodása nem közömbös a nyelvi jel expresszív értéke, hangulata szempontjából sem. Erről azonban majd később.¹

¹ ANTAL LÁSZLÓNAK „A jelentés kérdései” c. cikke több olyan tételt tartalmaz, amely ellentmondásban van az előbb elhangzottakkal. Így elsősorban a nyelvi jelre vonatkozó felfogása. ANTAL szerint az a (nyelvi) elem, amely a nyelv tulajdonképpeni jelének tekinthető, (a szó, pontosabban) a morféma (Nyr. LXXXVII, 95). A fonéma nem jel — mondja tovább ANTAL —, mert nincs jelentése... a mondat viszont már jelekből áll, maga tehát nem lehet jel, hanem jelek csoportja, együttese (uo.). A SAUSSURE

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy

1. a hangulat a valóság talajából fakad, s bár önmagában nem realizálható, de létrehozó forrásai, valamint hatása alapján megismerhető és értékelhető (éppen úgy, mint például a mai életünkben olyan nagy szerepet játszó villamosenergia);

2. a nyelvi jel mind tartalmi (logikai), mind hangulati (expresszív) kifejezőség tekintetében kétarcú: közösségi és egyéni sajátságokat mutat;

3. a nyelvi jel egyéni felhasználási (jelölési) lehetősége nemcsak egyéneként, hanem esetenként is különböző és végtelen;

4. a jelölésnek a jelentésre gyakorolt visszahatása következtében a nyelvi jel tartalma a hallgató (olvasó) számára könnyen pontatlanná, homályossá válhat. (Ez a homály a művészi nyelvhasználatban általában pozitív értékű stíluselem).

*

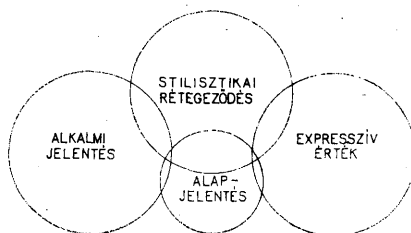
Az újabb jelentéstani, valamint lexikográfiai munkák jelentős segítséget nyújtanak a hangulati érték megállapításában és rendszerezésében. Az értelmező szótárak már nemcsak a szavak stilisztikai rétegződésére utalnak, hanem olyan hangulati vonásokra is, mint „durva”, „tréfás”, „bizalmas”, „mesterkelt” stb. (Vö. pl. a Szovjet Tudományos Akadémia kiadásában megjelent Orosz nyelv szótárát I—IV. 1957—61.; vagy a részben megjelent Wörterbuch der Gegenwartssprache. 1. u. 2. Lief, Berlin, 1961.; ugyanígy Slovník slovenského jazyka I. 1959; és természetesen a mi Értelmező szótárunkat I—VII.). Ezek a megjelölések azonban csak azokra a sajátságokra korlátozódnak, amelyek a szóra, mint önmagában álló lexémára vonatkoztathatók. Tehát az alapjelentésnek megfelelően mintegy alaphangulatát adják meg a szónak. Az ilyen rendszerezésben a hangulati hőmérő legtöbbször ki sem mozdul fagypontra nyugvó helyzetéből. A régi felfogás közhasználatú nyelvén szólva: a szavak túlnyomó többségének nincs hangulati értéke. Bally óta nyilvánvaló, hogy az úgynevezett közömbös szók 0 fokú hangulati értékkel bírnak, mint ahogyan 0 ragmorféma van a *látok, látsz, lát* rendszersor harmadik tagjában. Nem kétséges az sem, hogy ezt a 0 fokot a felhasználás során igen jelentős hangulati emelkedés vagy süllyedés válthatja fel. A hangulat igazi tápláló forrásai ugyan az alkalmi felhasználásban (tehát a jelölés funkciójában) keresendők, ahogyan a jelentéstartalom különböző árnyalatait is az alkalmi felhasználás hozza létre.

A szó jelentéstartalmának és hangulatának, pontosabban a szójelentés logikai és expresszív jellegének állandó és változó mozzanataira utal többek között P. GUIRAUD is jelentéstaniában (*La Sémantique*, 1959-es kiad. 30), s az alábbi sémába foglalja össze a szó tartalmi és hangulati sajátságait:

óta nagyon sokat használt, de különféleképpen értelmezett nyelvi jel fogalmára nézve legmegfelelőbbnek tartom W. A. KOCH felfogását. Szerinte a nyelvi jel a legkisebb jelentéshordozó elem. („Unter Zeichen verstehen wir die kleinsten Bedeutung tragenden Elemente [= Phonemreihungen]”), mely azonban nemcsak szó, illetve morféma vagy monéma, hanem szintagma is lehet (*Acta Lingu. Bp. XIII, 66*). A nyelvi jelet a jelentés síkjába tartozó egységnek tekintve azt mondanám, hogy nyelvi jel az egy dolog, egy jelenség, egy fogalom jelölésére használt nyelvi kifejezés, mely formájára nézve lehet szó (morféma), szó szerkezet, sőt mondat is. Pl. észre vesz (= észlel), húzza a bőrt a jégen (= horkol) stb.

sémantique	stylistique
sens de base	valeur expressive
sens contextuelle	valeur sociocontextuelle

A GUIRAUD által felsorakoztatott szósajátságok közül az úgynevezett alapjelentéshez mindenesetre lényegesen közelebb áll a stilisztikai rétegződés mint az expresszív érték; tehát e kettőnek a helyét feltétlenül meg kell cserélnünk. Hangsúlyoznom kell továbbá, hogy a jelentés logikai és expresszív összetevői nem elkülönülve, hanem elválaszthatatlan egységben realizálódnak, és köztük állandó fluktuálás van. Ezért — azt hiszem — helyesebb, ha a jelentéssel kapcsolatos alapvonásokat az alábbi sémában ábrázoljuk:

(Vö. erről bővebben: BENKŐ, A szépirodalmi stílus elemzése. 1962.).

Az eddigiekből világosan következik, hogy a hangulati elemek rendszerezésében egyaránt figyelemmel kell lennünk az állandó és alkalmi jellegű vonásokra. A szóhangulat állandó jellegű vonásait a MNyR. a következőkben jelöli meg: 1. A szó hangalakja (a kiejtés nehéz vagy könnyű volta, a szó hosszúsága, szerkezeti összetétele, a szó hangsorának változatossága, a hangkapcsolatok zenei szépsége, a szó írásmódja); 2. A használat társadalmi háttere (vagyis a szavak stilisztikai rétegződése); 3. A szó származása (168—72).

Ezek a hangulati források kétségtelenül fontosak és jó támpontokat nyújtanak a stilisztikai minősítéshez, de csupán kiindulási pontul szolgálhatnak; hiszen a szóhangulat alakulása sokkal bonyolultabb összeszövődésekben jelentkezik. Ezekre a bonyolult összefüggésekre utalt a stilisztika oldaláról újabban ULLMANN is főleg a szavak kiválasztási lehetőségeit, ugyanannak a szónak különböző hangulati értékeit, a szokásos használatától való eltérés fokozott kifejező erejét, illetve a már BALLY által felismert evokatív értéket hangsúlyozva (The French Novel. 1957. passim, főleg 6—9).

Mindezek a rendszerezések (beleértve a nem említettek is) azonban nem alkalmasak arra, hogy eligazítást nyújtsanak, kulcsot adjanak egy szövegben — akár versben, akár prózában — felhasznált valamennyi szó expresszív vonásainak megjelölésére. Márpedig ez volna a rendszerezés elsőrendű, gyakorlati célja és helyességének próbája.

Ebből a gyakorlati követelményből kiindulva kíséreltem meg egy olyan rendszerezést, amely ha nem tökéletes is, de legalább iránymutató jelzést adhat valamely szövegben felhasznált nyelvi jelek stilisztikai értékének, illetve a stilisztikai érték forrásainak megállapításához. Rendszerezésem Juhász

Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása során alakult ki. Más szövegekre való alkalmazása esetleg több-kevesebb módosítást von maga után. Ebben a rendszerezésben — mint már az eddigiékből is kitetszik — két alapszempontot kell mindenekelőtt figyelembe vennünk: 1. vizsgálunk kell a lexikális jellegű és 2. a felhasználásból származó expresszív értékeket. E két szempont megkülönböztetése legkevésbé sem jelenti a merev elhatárolást, ellenkezőleg nagyonis hangsúlyozni kell a kettő szoros egybetartozását és kölcsönhatását.

A nyelvi jelek sztatikus jellegű stílussajátságait három nagy, átfogó csoportba sorolom aszerint, hogy elsősorban

1. a jelentéstartalomból,
2. a hangsorból,
3. a kettő kombinációjából eredtethetők.

(Azért „elsősorban,” mert az osztályozás alapjául választott szempont csupán kiemelkedő, de nem egyedülálló sajáttság). Mindhárom összefoglaló megjelölés persze számos alcsoportot, fajtaárnyalatot foglal magában.

A hangulati érték sztatikus jellegű elemeinek rendszerezése — mint már láttuk — nem újkeletű. Éppen ezért részletes taglalás nélkül csak egy-két példával utalok a megnevezendő sajátságokra:

A jelentéstartalom mindenképp magával hoz egy bizonyos képzetkeltő, emlékképeket felidéző, képzeletet mozgató erőt, s ezzel kellemes vagy kellemetlen hangulatot támaszt. (Idetartozik természetesen a közömbös hangulati hatás is): *csók, boldog, négytalálatos*; illetve *temetés, sáros, Lidice* stb. Nem véletlen sem itt, sem a következőkben, hogy tulajdonneveket is idézek példaként. A tulajdonnevekben rejlő stilisztikai értékekre gazdag példaanyaggal utalt már KOVALOVSKY MIKLÓS sokat idézett dolgozatában (MNy. XXX, 150—7, 210—33, 271—87). Itt a tulajdonneveknek olyan sajátosságait idézem fel, mint a szimbólummá érés. Pl. *Pusztaszer, Ferenc Józsa* (vö. Bóka Stilisztikai tanulmányok 140);; jellemzés: *Ridegváry, Tallérosy* stb.; képszerűvé alakítás: Veres Péter Számadásának első kiadásában ezt olvassuk: „... csudálkoztak és faggattak, hogy miért nem úgy hívnak, mint az apámat” (11). Az átdolgozott kiadásban ez a mondat így változott: „... miért vagyok én Veres Peti, ha az apám Nagy Józsi” (7). A két megfogalmazás szembeállításával világosan mutatja a tulajdonnév képalkotó erejét s ezzel a hangulati érték fokozódását.

A jelentéstartalom képzetfelidéző ereje fokozódik, ha a szó kevésbé ismert, nehezen értelmezhető fogalmat jelöl, ha tehát a jelentés fogalmi tartalma többé-kevésbé homályos, sejtésszerű marad. Ilyen hatásúak lehetnek többek között az idegen szók. Pl. *eldorádó, faun*. Főleg olyankor, ha kettős, konkrét és átvitt, illetve egyszerű és szimbólikus értelmezésük is lehetséges, amint ez a költői nyelvben gyakori: „Goethe Hades küszöbén Eros ölébe hevert”.

A hangsorból fakadó expresszív hatású sajátságok gyakoribb előfordulási formái:

Monotonság. Pl. azonos magánhangzó halmozásos ismétlése (*engesztelhetetlen*).

Kakofónia: Rendszerint kiejtési, hangképzési nehézségekkel párosulva (*fiaiéi*).

Zeneiség: A zenei hatás tekintetében kiemelkedő hangok: *á, é, a*, illetve *l, r, m, n, ny*.

Hosszúság: A rövidebb szók általában kellemes, a hosszabbak kellemetlen hatásúak, rendszerint mesterkéltén hatnak főleg képzőhalmozás esetén (*toldalékolhatóság*). (A hosszúság is válhat pozitív értékű stíluselemmé. Pl. „vérezem én is *orvosolhatatlanul*”. A hosszú szó mintegy jelképezi lassan elhaló dallamosságával, fokozatosan lefelé irányuló hanglejtésével a fájdalom vég nélküli, szünni nem akaró voltát. Játékos eleveenségűvé is válhat a hosszú szó: *csókolózhatnékság*).

Hangutánzás: (*visít, durran, bögő, sicc*).

Hangfestés (hangulatfestés): (*villog, cammog, fityfiritty, Traitzigfritzig*).

Ritka, különleges, újszerű hangszorral bíró szók. Persze csak addig, míg gyorsan terjedő divattá nem válnak, és szürkivé nem kopnak (*halandzsa, maszek*);

tájszók (*sömlék, kákol*);

népi, népies (*hun = hol, jány = lány, kolompér*);

bizalmas, familiáris (*pofa = ember, szevasz*);

ritka (*vezettem ti sereg*);

régi, régies (*mondá, estve*);

elavult, elavulóban levő (*te lakol, konflis*);

újkeletű, újszerű (*eszmeforrás, elpintéresedik*);

zsargon (*apafej, irányt vesz*).

idegen (*spleen, zsen*) stb. szók.

A felhasználásból adódó stilisztikai értékek megállapításában és osztályozásában is célszerű az előbbi hármas rendből (tartalmi, formai, kombinált) kiindulni azzal a megtoldással azonban, hogy itt már nem lehet az expresszív értéket egy-egy szóra korlátozni, hanem nagyobb egységeket, (szószerkezetet, mondatot) kell figyelembe venni.

Tartalmi jellegű sajátságok:

a) Szócsere, vagyis a szokottól eltérő szinonima használata. Az ilyen változtatás előidézhet túlzást vagy enyhítést, rosszallást, szépítést, erősítést, gyengítést stb. A szinonimák kiválasztása, illetve a hangulati érték határfoka általában egyenes arányú a szokatlansággal, ritkasággal. De a leghétköznapibb, legszürkébb szinonima használata is fokozhatja a stilisztikai hatást megfelelő helyzetben, illetve felhasználásban. (A madarak szépségversenyéről szóló kis mesében a sas azzal emelkedett magukat cicomázó társai fölé, hogy az egyszerűséget tekintette szépségének). Ez a Bally által nulla fokú stílusesszköznek nevezett, minden emfatikumot kerülni szándékozó szóhasználat (vö.: erről ZOLNAI: III. Nyelvészeti Kongresszus előadásait 1956. 188—9).

Néhány példa a szinonim szócsereére: „Az elveszett bárányt *főllelte* s *enyhet* ad neki” (megtalálta; s oltalmat, védelmet, megnyugvást ad neki); „így majd *enyhébb* lesz a hóhér” (‘kevésbé szigorú,’ kevésbé fájdalmas’);

b) A költői nyelv expresszív hatású eszköze a kétértelműségből fakadó homály (vö.: ULLMANN i. m. 14); több jelentésű szók olyan felhasználásának következménye, hogy a különböző jelentések egyaránt érvényesek lehetnek. Amikor a leány sorsáról panaszkodó Ilma azt mondja: „... aztán lépjen s ne botoljon”, egyformán gondolhatunk a *botlik* ige lábával valamibe ütközik konkrét cselekvést kifejező jelentésére vagy elvont, erkölcsi értelmezésére.

A homály forrása lehet a nyelvtani szerkezet is: „Még ifjú szívemben a láng-sugarú nyár” mondatban az *ifjú* lehet állítmány vagy a *szívemben* jelzője. Bizonyos sejtető, homályban hagyó jelleg adódik az olyan felhasználásból is, melyet nem fejt ki, csak valami rejtett utalással jelez a költő; „Megnézte Szegedet is éjjel Nagyon, kevés eséllyel”. Hogy mi az a „*kevés eséllyel*,” teljesen az olvasó képzeletére van bízva. De nyilván nem is a képzelet kielégítése, hanem felkeltése volt a cél, s éppen ebben van az ilyen sejtető homályosság stilisztikai értéke.

c) A képalakítás különböző fajtáit a klasszikus stilisztikák is ismerik és megkülönböztetik. Itt nem célok a képalakítás egyes fajtáinak rendszerezése vagy vizsgálata. De utalok arra, hogy a nagyobb nyelvi egységekben (rendszerint mondatban) jelentkező kép kisugárzó expresszív erővel bír, és a belőle fakadó stilisztikai hatás a hozzátartozó valamennyi nyelvi jelre szétárad, illetve a kép olyan elemekből is tevődik össze, amelyek önmagukban konkrét értelműek: „mustja forr kevélyen és biztatón egy erjedő világnak”; „jövő ércrombitái zengenek”. *A must forr, az ércrombita zeng* szerkezetek önmagukban egyszerű, konkrét valóságokat fejeznek ki, de egy jelző, egy bővítmény, egy párhuzam képpé teszi őket, s mint ilyenek részesei a kép egészéből fakadó stílushatásnak. Tehát maga a kép legtöbbször a testesebb nyelvi jelekben, szószerkezetekben, mondatokban, nem egyszer mondatcsoportokban jelentkezik, de stilisztikai kisugárzó ereje, hatása van a képet tartalmazó mondat minden egyes elemére, a benne szereplő egyes szókra is. A szavak stilisztikai értékelésében ezt a körülményt mindig figyelembe kell vennünk.

A költői kép közismert formáinak (metafora, metonímia, szinekdoché stb.) sorába tartozik a most említett szempontból a költői (népi, köznyelvi) hasonlat is. Ennek részei, alkotó elemei éppen úgy megtelítődnek az egészről kisugárzó stilisztikai értékekkel, mint a szimbólumot vagy megszemélyesítést kifejező szavak, szókapcsolatok egyes elemei.

Formai jellegű sajátosságok:

a) Az *e* hanggal túlterhelt magyar nyelvben teljesen közömbös hatású egy olyan szónak három *e* hangja, mint pl. *elveszett*. De már egy ilyen szókapcsolatot, hogy *elveszett gyereksereg* monotonná tesz a hét egymás utáni *e* hang. Viszont az *elveszett tavaszom* szerkezet *e-e-e* : *a-a-o* párhuzama szerencsés és harmonikus egyensúlyt teremt a hangok akusztikai hatásában. Lehetetlen észre nem venni az *ódon tornyok porba omlanak* mondat *o* halmazásából fakadó akusztikai hatást, mely monotonosságával az adott mondatban feltétlenül hozzájárul az eltűnés, a földdel egyszintűvé válás önmagában is valóságot lehelő képének hangulati érzékeléséhez. (A hangok emfatikus szerepének kötetnyi irodalmából mint legújabb összefoglalásra csupán FŐNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából [1959.] c. tanulmányára utalok, E kérdéskomplexumból ma már bátran summázhatunk annyit, hogy a hangokban, főleg hangkapcsolatokban szunnyadó affektivitás megfelelő körülmények között pozitív értékű, elevenen ható stíluselemmé válhat, amint ezt az iménti példa is igazolja).

b) Igen közismert formája a zenei hatást kiváltó hangismétlésnek az alliteráció, a Nyugat gárdájának ez a kedvelt, stíluselemmé avatott, expresszív eszköze. (Vö.: Karinthy Babitsról szerkesztett karikatúráját). Mégis talán annyit érdemes vele kapcsolatban megemlíteni, hogy stilisztikai hatása nemcsak a közvetlenül egymás mellett álló vagy csupán szókezdő helyzetben előforduló hangismétléseknek van (pl. *enyhe május estelen*) ; sőt még egymás-

tól jóval távolabbra eső alliteráló hangok is támaszthatnak stilisztikai hatást, ha egyéb expresszív elemek fölhangosítják őket: „Sárkányokat eresztettünk a réten S a szél elvitte messze”. Az *eresztette, elvitte* szavak szókezdő *e* hangjainak akusztikai hatását nyilván fokozza a szavak azonos szófajisága, illetve azonos mondatbeli szerepe, (sőt a szavak írásképeinek tipográfiai összefüggése: a két verssorban egymás alá került elhelyezése is). Ugyanígy a *szeme színére* szintagma *sz* hangjainak hatása megsokszorozódik azáltal, hogy a szókapcsolat az utána következő *visszaréved* ige determinánsa lesz. A *szeme színére* két szókezdő *sz* hangját már megelőzte a versszak előző sorbeli *sz* hangja (*szeptemberi*), s a három szókezdő *sz* hangot nemcsak követi, hanem meg is előzi egy hosszú *sz*: *összel*. Ámde még ez sem a első *sz* ebben a mondatban és versszakban, mert a *szeme* szó már az első sorban is ott van. Tehát az egy mondatból álló, négy soros versszakban nem kevesebb, mint hétszer ismétlődik az *sz* (*ssz*) hang, s az expresszív hatást még az is megtetézi, hogy az első három sor egy-egy *sz* hangja után az utolsó sorba három egymás utáni *sz* sűrűsödik.

c) A formai jellegű, ugyancsak zenei-akusztikai hatású expresszív források között jelentős helyet foglal el a rím. Mégpedig nem kizárólag a versben, hanem olykor a prózában is. (Más kérdés, hogy míg a versben pozitív, a prózában legtöbbször negatív értékű). Viszont kétségtelen, hogy a stilisztikai érték foka fordított arányban van a megszokottsággal. (Ezért találunk minden művészi stílusban újszerű stíuselemeket). Ebből az ellentétes kettősségből; a hangok egybecsengéséből fakadó zenei hatásból egyfelől, a rímnek mint a vers természetes tartozékának megszokottságából másfelől az következik, hogy nem minden rím tekinthető aktív hatáskeltő eszköznek. A rím expresszív értéke hasonlatos a hangok hatáskeltő szerepéhez: csak bizonyos körülmények között, csak bizonyos többlet hozzájárulásával válik pozitív hatású stilisztikai elemmé. A magyar verstani hagyományok alapján ilyen stilisztikai többletnek tekinthető α) a teljes vagy majdnem teljes rím (*fonalat-vonalat*); β) a kettőnél több szótagra terjedő rím (*szerettek-eretnek*); γ) sorbelseji rím: „A Nyár *heves* s a kasza *egyenés*”; ϑ) rímjátékok, virtuozitások (*a gályát-dagályát*). (Nem térek itt ki a prózában felbukkanó rímekre. Ezek mint speciális előfordulások különleges vizsgálatot igényelnek. Vö.: ezzel kapcsolatban BENKŐ i. m. 109–17).

A kombinatív vagy inkább funkcionálisnak nevezhető stilisztikai sajátságok leggyakoribb és legjelentősebb csoportja a szokott és szokatlan reláción alapszik, fontosságát a művészi nyelvhasználatban már Kazinczy hangsúlyozta. A szavak különböző kötöttségű kapcsolatából származó hírértéket (entrópiát) ma már többé-kevésbé sorrendbe állítani és mérni is tudjuk (vö.: FÓNAGY: NYK. LXII, 73–100). A szavaknak közhasználatban megszokott vagy újszerűen szokatlan egybekapcsolása, igék különböző vonzatai, szórendi változtatások stb., stb. tartoznak ide. Pl.: „Özvegyek, árvák, *fájdalmas anyák vert tábora*”; „Múltamba ösvény nem vezet és *ködbe fullad* az emlékezet”; „Palota, kunyhó *téged tündököl* ma”.

A szerkezeti megoldáson nyugvó expresszív érték bizonyos formáival (kétértelműség, szórendi változások) már eddig is találkoztunk. Ide sorolom még a halmozás (ismétlés), párhuzamosítás, szembeállítás, valamint a ritmikus lejtés okozta expresszív hatásokat, végül a nyelvi kliséket.

a) A halmozás, ezen belül az ismétlés ősi, közismert stilisztikai eszköz: „én érző, vérző, sápadt aranyam”; „esküdjete, esküdjete és cselekedjete”.

b) A párhuzamosítást gondolatpárhuzam néven szintén jól ismeri a klasszikus stilisztika (vö. A magyar stilisztika útja 439). A szerkezet szemzőgéből nézve beszélhetünk részleges vagy teljes párhuzamról: „attól hübb esküvés, attól több csók fogan”; „annyi rablánc még nem volt e földön s az ég alatt nem volt még ennyi börtön”.

c) A szembeállítás szerkezeti megoldásai és stilisztikai értékei megegyeznek a párhuzamosításéival. De nem az azonosság (hasonlóság), hanem az ellentétes vonások egymás mellé helyezése révén jön létre, illetve fokozódik az expresszív hatás: „Éden, amelynek én is, te is, búsan faragva vagy vígan füttyürészve polgárai vagyunk”.

d) A nyelvi jelek ritmikus lejtése (akár szavak, szókapcsolatok vagy mondatok viszonylatában nézzük) egyike a legnehezebben realizálható és mérhető sajátságoknak, mert legtöbbször „elrejtve munkál s zajtalan.” Vagyis a stilisztikai érték forrásai közt általában kísérő jelenségként, másodlagosan húzódik meg. Aktív szerephez akkor jut, ha kilép ebből a megszokott, szerény köréből, s erőteljes fölhangosodásával a többi expresszív forrás fölébe kerekedik vagy éppenséggel teljesen hiányzik. A ritmikusnak ez az aktivizálódása érzékelhető a hangsúlyos és hangsúlytalan (kevésbé hangsúlyos) szavak (szótagok) szabályszerű váltakozásában, az időmérték szerinti rendszerbe igazodásban, illetve a kettő együttesében, amint ez a különböző verselési formákból ismeretes (vö. pl. GÁLDI, Ismerjük meg a versformákat. 1961.).

Ezek szerint tehát minden vers expresszív értéket képvisel az erőteljes ritmikus lejtés alapján. Ez valójában így is van. Éppen ezért a rímhez hasonlóan a ritmikus lejtést is csak akkor tekinthetjük pozitív értékű expresszív forrásnak, ha valamilyen sajátságával erőteljesen kiemelkedik, illetve más stilisztikai értéket hordozó elemekkel egygyé forrva hatása meghatványozódik. Pl. rövid és hosszú magánhangzók szimmetrikus elhelyezkedése: *Tiszaháton — faluvégen*; hangsúlyos versnek időmértékre is alkalmas szótagjai: *szűk fakoporsó* (— oo | —); azonos mondattani szerkezetben: „hátukon a zsákjuk . . . ajkukon a nóta”; rímmel is egybekötve: „Régi nóták kezdenek halakulni, Régi álmok csöndesen fakulni” stb.

e) A szókapcsolatok hírértékéből folyó pozitív expresszív érték mellett rendszerint negatívumként jelentkezik a nyelvi klisé: megmerevedett, megkövesült szókapcsolatok használata. Gyakoribb válfajai: köznyelvi, költői, saját. Vagyis a köznyelvben, más költői művekből elterjedt és a saját életműben többször alkalmazott kifejező formák: „Asztalosok, kik *fúrtok és faragtok*”; „*A nép, az istenadta nép* csak a rettenetes kéjgyilkosságokért veszi . . . az újságokat”; „*Lantom új dalra följajzom*”, „*Lantját följajzám még a romokon*”, „Már rég pihen a komoly *lantom* . . . most már *följajzom*”. (Juhász Gyula).

A stilisztikai érték forrásainak itt követett felsorolásával az volt a célom, hogy egy (főleg szépirodalmi, költői) szöveg szavainak stilisztikai szerepe — lehetőleg objektív fogódzók alapján — összeállítható és értékelhető legyen. A gyakorlati használhatóság megkívánja az egyes stilisztikai sajátságok könnyen, jól áttekinthető csoportosítását. Ilyen áttekintést nyújt az alábbi táblázat.

A stilisztikai érték forrásai

<i>Szó mint lexéma</i>		<i>Szó a felhasználásban</i>
Közkeletű, köznyelvi (semleges)	Csere (szinonim)	Hanghatás
Expresszív értékű:	Kedveskedő, becéző	Halmazás
Szak (hiv, irod, költ stb.)	Tréfás	Alliteráció
Táj	Enyhítő, szépítő	Rím (teljes belső, több szótagos, játékos)
Nép (népi, népies)	Finomkodó	Ritmikus lejtés
Biz (bizalmas, familiáris)	Ünnepélyes, választékos	Grammatikai sajtás.
Ritk	Erősítő, túlzó	Vonzat
Rég (rég, régies)	Élénkítő	Szórend
Elavult (elavulóban levő)	Szemléltető, leíró	Régies
Új (újszerű, szokatlan)	Gúnyos, humoros, ironikus	Táj
Zsargon, idegen	Roszzalló, elítélő	Helytelen
Jelentéstartalom:	Nyers, durva (csúf, káromkodó)	Megszólítás, párbeszéd
Képzet, sejtés, képzelet	Sértő	Halmazás, ismétlés
Hangalak	Bizalmaskodó	Párhuzamosítás
Monoton (hang halm)	Szürkítő, tényközlő	Szembeállítás
Kakofon (hangképzési nehézség, szokatlanság)	Különböző rétegű szókcsereje	Fokozás
Zeneiség	Homály, kétértelműség	Körülírás
(á, é, l, r, m, n, ny)	Kép (metaf, megszem, szimb, szineszt, meton, szinek, hasonlat)	Szókapcsolat (hírérték)
Hosszú, rövid	Konkretizálás	Klisé (köznyelvi, költői, saját)
Kombinatív	Átv és konkr	
Hangut(ánzó)		
Hangf(estő)		
Ritk (különleges, szokatlan)		

Felhasználásának bemutatására hadd idézzek egy egyszerű példát: „A Köröst néztük és láttuk Velencét” (Juhász)

Körös földrajzi név, köznyelvi. Itt szembeállítva Velencével szimbólummá válik, amannak nagyvilági fényességet, eleven lüktetést idéző hangulatával szemben a hazai elmaradottság, mozdulatlanság, parlag jelképe.

néz ige, köznyelvi. Itt szembeállítva a *lát* igével bizonyos fokozati különbséget fejez ki, e szembeállítást erősíti a két igeő palatális—veláris magánhangzója: *é—á* is.

és kapcsolatos kötőszó, köznyelvi. Itt ellentétet jelöl ('de'), tehát e ritkább szerepével kiemelkedik a megszokottságból. Magánhangzójával növeli a halmazott hosszú hangzók számát, s így hozzájárul a mondat (verssor) dallamának kialakulásához.

lát vö. *néz*

Velence vö. *Körös*. E sokat emlegetett, de csak szűk körben ismert város nevének önmagában is jelentős képzelet felidéző sajtásága van.

Az egész sor két azonos szerkezetű, egymást szimmetrikusan fedő tagmondatból áll.

*

A stilisztikai minősítésnek ez a módja talán szokatlanul szerény igényű, de azt hiszem eléggé reális és objektív.

BENKŐ LÁSZLÓ